

***A FLUMINE MINEO USQUE
IN TAGUM: OS CAMIÑOS
DIVERXENTES DE GALICIA E
PORTUGAL NA ALTA IDADE
MEDIA (700-1100)***

Carlos Baliñas Pérez

Universidade de Santiago de Compostela

1. INTRODUCCIÓN

Un dos trazos fundamentais do nacionalismo galego dende a súa definición programática pola Xeración Nós nos anos vinte e trinta do pasado século é o que poderíamos chamar o «irredentismo galaico», a crenza na existencia dunha «Gran Galicia» marco natural da historia e a cultura dos galegos, fendida por imposicións políticas alleas á vontade do pobo galego e horizonte referencial escatolóxico da plena realización do noso destino histórico como nación, unha vez acadada a súa reunificación. En palabras de Castelao, na obra que segue a ser considerada a «biblia» do ideario nacional galego: «A unidade territorial de Galiza –recoñecida pol-o Imperio Romano e consagrada pol-o Reino dos Suevos– lazouse n-unha loita egoísta e fratricida de príncipes [...] O territorio galego sigue dividido politicamente pol-a fronteira que separa a Portugal de Hespaña» (Castelao 1944). Deste corolario apodíctico dedúcense lecturas tanto políticas como lingüísticas sobradamente coñecidas e que mesmo teñen influenciado decisivamente a interpretación do pasado medieval de Galicia¹. Mais, ¿que hai de certo nesa crenza en que a separación política de Galicia e Portugal, seguida logo da cultural e lingüística, é froito dun mero avatar circunstancial da Historia –e, polo tanto, reversible–, dunha imposición política dende as elites gobernantes que violentou o proceso natural dun espazo social uniforme e harmonioso?² ¿Hai razóns históricas para falar dunha fronteira galego-portuguesa xa na Idade Media e mesmo

¹ Quizais as obras máis coñecidas e paradigmáticas ao respecto sexan as de López Carreira (2005) e Nogueira Román (2001). Téñase en conta, con todo, que mentres que a primeira é un traballo científico, con metodoloxía e heurística de historiador –compártanse ou non as súas premisas–, a segunda obra é un ensaio político sobre a historia de Galicia, que recorre a fontes secundarias.

² A data tradicional de fundación do reino de Portugal é 1138-1139, coa vitoria de Afonso Henriques sobre os mouros en Ourique e a súa proclamación como rei. Algúns adiantan o feito político ata a morte de Afonso VI en 1109, cando os condes Henrique e Tareixa declaran a súa independencia política, mentres outros consideran que só coa afirmación de João de Avis fronte á Coroa de Castela en 1383-85 ten lugar unha auténtica ruptura a unha banda e outra do Miño. O máis correcto sería falar dun proceso histórico progresivo que discorrería temporalmente entre a data máis cedoira e a máis serodia.

incluso antes da aparición do reino de Portugal como unha entidade política de seu? Esta contribución pretende dar unha resposta sucinta a estas preguntas, partindo dos feitos documentados e das propias percepcións dos suxeitos históricos, ata onde sexa posible, para deixarlles logo aos propios lectores que formulen a súa particular conclusión, indo do feito á interpretación e non ás avesas, como se ten feito decote ao tratar esta espiñenta cuestión³.

2. GALLAECIA, A TERRA DEVANCEIRA COMÚN (300-700)

O noso punto de partida nesta pescuda histórica constitúeo a provincia romana baixo-imperial de *Gallaecia*, tal como se foi definindo entre os séculos III e IV, que abrangúa administrativamente o territorio hispánico entre o mar Cantábrico e o río Douro, dende Fisterra no oeste ata unha fronteira oriental que oscilaba entre os ríos Cea, Pisuerga e mesmo as marxes occidentais do Sistema Ibérico (Torres Rodríguez 1949 e Rodríguez Colmenero 1996).

Mapa 1. Repartimento do territorio de Hispania polos pobos bárbaros a principios do século v (Baliñas Pérez 1991: 178)

³ Este traballo é unha revisión e reformulación parcial da investigación e teses publicadas en Baliñas Pérez (1992 e 1999).

Esta circunscrición administrativa estaba á súa vez estruturada internamente nos *conventi* bracarense, lucense, asturicense e, na súa máxima extensión histórica, cluniense, coas súas respectivas sés gobernativas en Bracara –capital provincial ademais–, Lucus, Asturica e Clunia. Podemos, entón, dicir que a futura Galicia deriva as súas orixes da concepción romana, pero que a *Gallaecia* latina era máis que a actual comunidade autónoma (ou que a suma das actuais Galicia e norte de Portugal) e que esta non existía como tal, estando o seu espazo dividido en territorios diversos. Do mesmo xeito, o cualificativo de «galaico» aplicábase a calquera habitante desta circunscrición administrativa, sen que con isto se quixera dar a entender necesariamente que compartiran lingua, usos sociais ou costumes legais, fóra dos do propio marco común da romanidade⁴.

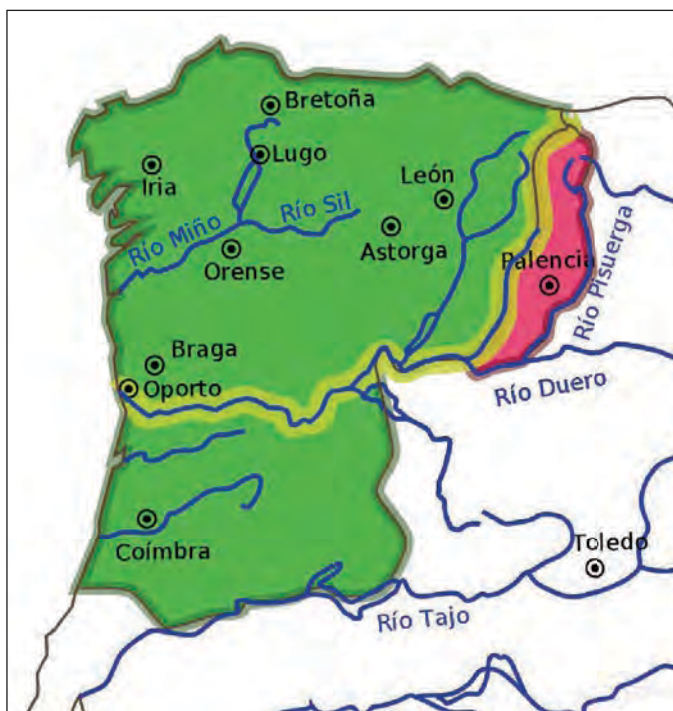
Sobre este espazo vaise instalar nas primeiras décadas do século v o pobo xermánico dos suevos, dando orixe a unha serie de profundas modificacións na súa conformación. En primeiro lugar, os suevos fanse co control do territorio en aberta oposición ao agonizante Imperio romano, co que ademais tiveron pouco contacto previamente: as concepcións político-administrativas romanas teñen, polo tanto, escasa influencia na formación deste reino xermánico. En segundo lugar, en razón do seu escaso número e para non perderen a súa cohesión interna, os suevos aséntanse en principio case exclusivamente no vello convento bracarense, entre os cursos inferiores dos ríos Douro e Miño, zona que constituirá dende aquela o centro neuráxico do espazo político que crean (Díaz Martínez 1986). Progresivamente, e non sen conflitos, irán incorporando aos seus dominios os territorios entre o Miño e o Cantábrico, que de principio non formaban parte do reino suevo pero sobre dos cales á altura da década do 460 xa tiñan estendido o seu poder mediante unha combinación de presión militar e negociación coas poboacións locais⁵. En canto a Asturias e os territorios galaicorromanos da Meseta Norte, coa excepción de Astorga e quizais León, non formaron parte do núcleo orixinario do reino suevo e calquera influencia que sobre estas rexións puideron exercer perdérona logo de seren derrotados polos visigodos no ano 456 nas ribeiras do río Órbigo⁶. Por outra banda, os suevos transcenderon os marcos da vella provincia

⁴ Véxase Baliñas Pérez 2010.

⁵ «Galleci autem in parte provinciae regno suo utebantur, quos Ermericus assidua uastatione depraedans tandem morbo obpressus pacem cum eis fecit» (Rodríguez Alonso 1975: 310).

⁶ Besga Marroquín (2000: 108-112) avoga a favor da dominación suévica, canto menos parcial, da futura Asturias. Pero véxase unha argumentación contraria en Baliñas Pérez 2010a.

romana na súa expansión pola fachada atlántica peninsular alén do río Douro, incorporando ao seu reino as cidades de Lamego, Viseu, Idanha e Coimbra, que durante o Imperio formaran parte da provincia de Lusitania. Se ben, no ano 666, o rei visigodo Recesvinto decretaría a volta destas sés episcopais á provincia lusitana e a súa segregación da galaica⁷. Estes dous séculos de integración (e o feito de que esta reunificación a penas durou cincuenta anos) terán un peso significativo cando a «reconquista» galaico-asturiana de fins do século IX, como veremos.

Mapa 2. Reino suevo (ss. v-vi)⁸

Esta é a realidade que nos reflicten as actas do Concilio Bracarense de 572: un *regno suevorum* no que conviven harmonicamente xermanos e galaicos, unidos baixo a éxida indiscutida do rei Teodomiro e o arcebispo Martiño de Braga, nu-

⁷ Nun concilio celebrado en Mérida no ano 666, o rei Recesvinto (649-672) aproba a integración das sés de Coimbra, Lamego, Viseu e Idanha na provincia eclesiástica de Lusitania e a súa segregación do arcebispado de Braga para que coincidan os ámbitos xurisdiccionais civís e relixiosos; cf. Sánchez Albornoz 1930. Pode verse o texto en Vives 1963: 230.

na total identificación entre espazo político e espazo eclesiástico que dotaba de cohesión interna as terras comprendidas entre o cabo Ortegal e o río Mondego, entre Fisterra e Astorga (David 1947). Porén, estas mesmas fontes informativas fálannos dunha división operativa das doce dioceses do reino svevo en dous conxuntos diferentes divididos polo río Limia: mentres os bispados meridionais estaba directamente sometidos á xurisdición do metropolitano bracarense, as sés setentrionais forman parte dunha sub-provincia eclesiástica presidida polo bispo de Lugo, o que parece apuntar ao recoñecemento dunha realidade específica e común, na que é tentador ver un precedente da futura Galicia. En resumo, a creación e consolidación do reino svevo-galaico de Braga, aínda que se realice no marco da vella provincia romana de *Gallaecia*, supón un claro distanciamento desta en canto ao seu marco operativo: mentres se quebra a conexión cos territorios transmontanos da Meseta e Asturias, ábrese un novo vínculo coas terras atlánticas alén do Douro. Dito doutro xeito, a formación do *regno suevorum* comporta unha reformulación da xeografía histórica do Noroeste peninsular que se aparta dos precedentes romanos e supón unha certa prefiguración da posterior conformación do concepto medieval de Galicia (mapa 2).

Mapa 3. As provincias do reino visigodo no século VII (Orlandis 1987: 135)

O descabezamento político da monarquía e a conquista militar levada a cabo polos exércitos visigodos nos anos 585/86 supoñen a integración en bloque do reino suevo de Braga dentro do espazo político do reino hispano-godo de Toledo (Díaz Martínez 1996). Este cambio político semella supoñer, dende o punto de vista que nos ocupa, o aparente restablecemento da vella provincia romana, en consonancia coa tendencia visigótica a apoiar o seu dominio na continuidade das institucións e tradicións da poboación hispanorromana (mapa 3).

En efecto, xa dende os tempos da conquista por Leovixildo, Galicia pasa a ser unha das seis provincias nas que se divide o reino de Toledo, en clara imitación do sistema provincial do Baixo Imperio cos mínimos cambios precisos para adaptalo ás variacións acaecidas no tempo transcorrido e ás diferentes necesidades do poder visigótico⁹. Internamente, semella, segundo certas informacións, que a comezos do século VII a provincia de *Gallaecia* voltaba a estar subdividida en *conventi* e comprendía Asturias e Cantabria¹⁰. Esta provincia constituía unha rexión claramente individualizada do reino, con características físicas e xeográficas propias, uns poboadores –os *gallecos*– diferentes e diferenciáveis dos doutras zonas peninsulares e mesmo os seus produtos típicos afamados en toda Hispania¹¹. O restablecemento das fronteiras da antiga provincia imperial comporta a perda dos territorios integrados durante a dominación sueva e así, baixo o goberno de Recesvinto (649-672), as cidades situadas ao sur do río Douro son devoltas á provincia de Lusitania e á xurisdición eclesiástica do metropolitano de Mérida¹².

Con todo, esta volta ás orixes pode que fora máis aparente ca real. En primeiro lugar, se ben a sé arquiépiscopal continúa en Braga, a sé do goberno civil

⁸ Tomado de: «Suevos», en *Wikipedia*. Consultado o 19-03-2014 en <http://es.wikipedia.org/wiki/>.

⁹ «Hispania... habet provincias sex: Tarraconsensem, Cartaginensem, Lusitaniam, Galliciam, Baeticam et trans freta in regione Africae Tingitaniam» (San Isidoro de Sevilla 1982-83, xiv; 4, 29). De feito, unha nova provincia Narbonense ou Septimania apareceu no canto dunha Tinxitana sobre da cal os godos a penas tiveron control efectivo (cf. mapa 3).

¹⁰ «Item regiones partes sunt provinciarum, quas vulgus conventus vocat, sicut in Phrygia Troia, sicut in Gallicia Cantabria, Asturia» (San Isidoro de Sevilla 1982-83, xiv; 5, 21). Cómpre ter coidado, con todo, coa marcada tendencia arcaizante de San Isidoro nas súas formulacións.

¹¹ Véxase San Isidoro, IX, 2, 111 (*gallecos*) e XIII, 11, 12 (climatoloxía); «Item causas celebres ex Spania... Mel de Gallicia... Hec erat precipua temporum Gotorum» (Crónica Albeldense, Gil Fernández *et alii* 1985: 155).

¹² Véxase nota 7 *supra*.

e militar trasládase á cidade de Lugo, onde reside o *dux* posto pola monarquía visigoda. As razóns desta mudanza poden verse na problemática suscitada polos rebeldes cántabros e astures e a posible desafección de parte dos galaicos, que fan preciso establecer o poder militar e político máis preto dos posibles focos de conflito. De feito, coas reformas administrativas dos anos 650 a 680, que marcan unha remodelación administrativa do reino de Toledo e rachan en parte cos precedentes romanos, Asturias e Cantabria son segregadas da provincia galaica e postas baixo o goberno dos seus propios *duces* (García Moreno 1974: 115-149). Con isto prodúcese unha certa volta á concepción espacial da Galicia da época sueva. Que isto é máis ca unha mera suposición, pono de manifesto o feito singular de que cando, no ano 697, o monarca visigodo Ervixio decide asociar ao trono ao seu fillo Vitiza, conceda a este o goberno do *regno suevorum* con capitalidade en Tui¹³, feito que só pode entenderse se a memoria da Galicia sueva ficaba aínda viva logo de máis dun século da súa desaparición como entidade política.

3. A REFORMULACIÓN DE «GALICIA» NO CONTEXTO DA INVASIÓN ISLÁMICA E A INTEGRACIÓN NO REINO DE ASTURIAS (711-920)

A invasión e conquista musulmá da meirande parte da Península Ibérica dende o ano 711 provocarán unha radical reconfiguración do mapa xeopolítico do Noroeste peninsular. Primeiramente, a destrución do reino hispano-godo de Toledo supón a desaparición dunha formación política que mantivera unidas as diversas rexións hispánicas: o emirato islámico de Córdoba. Este irá ao longo do século VIII reagrupando as rexións hispánicas pero, como sabemos, o terzo setentrional peninsular ficará fóra do seu control permanente (Collins 1991). En consecuencia, Galicia, que fora das últimas rexións hispanas en integrarse no imperio romano e no reino de Toledo, rompe os seus vencellos co resto da Península para seguir inicialmente un rumbo propio. Cando volva formar parte dun espazo

¹³ «Eruigio... Filium suum Uittizanem in regno sibi socium fecit eumque in ciuitatem Tudensem provincia Gallecie habitare precepit, ut pater teneret regnum Gotorum et filius Sueuorum» (Crónica Ovetense, Gil Fernández 1985: 119). Os editores usan o nome de Crónica *Ad Sebastianum* pero nós preferimos o uso máis consagrado na bibliografía de «ovetense». A elección de Tui pode deberse á súa localización a medio camiño entre Braga e Lugo, os dous centros rectores da provincia visigótica.

político supra-rexional, este non gravitará xa sobre do leste e o sur peninsulares, senón sobre do norte. As terras galegas xa non serán periferia, senón centro desta nova formación política. Mais as mudanzas provocadas pola invasión islámica non só afectan ao papel de Galicia dentro do marco peninsular, senón tamén á propia concepción do territorio galaico. Efectivamente, o segundo aspecto que cómpre subliñar é que a Galicia que emerxe desta radical reconfiguración xeopolítica é xa ben diferente da *Gallaecia* romana e xermánica, mesmo aínda que non se creben os lazos co legado do pasado. A razón disto estriba no diferente impacto que a irrupción islámica ten no conxunto de terras e homes que conformaban a paisaxe histórica galaica de arredor do ano 700 (Baliñas Pérez 1990). As terras entre Miño e Douro, que foran a cerna da *Gallaecia* histórica, sofren especialmente coa nova coxuntura: as tropas árabes e berberiscas saquean o territorio, forzando o abandono dos centros urbanos, o exilio ou desaparición da elite civil e eclesiástica e mesmo afectando ao número e distribución da poboación¹⁴. Durante século e medio, o vello convento bracarense desaparece virtualmente da historia, limitándose como moito a ser o campo de batalla no que cristiáns e musulmáns confrontan as súas forzas. Entrementres, ao norte do Miño a presenza musulmá é mínima ou episódica nas rexións meridionais e orientais, rematando en todo caso antes do 750, e nula no caso do occidente galaico e seguramente na maioría do rural galego, como reflicten as propias tradicións indíxenas¹⁵. Dáse así un paso fundamental: dende agora en diante o corazón do universo espacial e humano galaico estará radicado nas terras entre o Miño e as costas cantábrica e atlántica e das ruínas da vella *Gallaecia* xorde a agromo da actual Galicia.

Porén, como dixéramos, a conexión co vello concepto de *Gallaecia* non se perde. Galicia convértese, como un dos principais espazos peninsulares libres do control musulmán, en foco de atracción daqueles emigrantes hispano-godos que desexan manter a súa cultura e posición social lonxe da dominación islámica, mais sen entrar en aberta confrontación armada con ela. Moitos deles proveñen das terras galaicas meridionais ou da zona de Coimbra –o que revela

¹⁴ Pero o territorio non queda deshabitado e as estruturas básicas do poboamento, sobre todo no rural, non se ven radicalmente alteradas, cf. López Quiroga (2004).

¹⁵ «Antiquorum relatione cognoscimus omnem Hispaniam christianis esse possessam... non longo post tempore crescentibus hominum peccatis a Sarracenis est possessa... et quoniam Hiriensis sedes ultima prae omnibus sedibus erat, et propter spatia terrarum vix ab impiis inquietata» (915-01-29, López Ferreiro 1899-1910, cotexánda con Lucas Álvarez 1997).

a pervivencia da conexión establecida en tempos dos suevos–, pero outros acoenden dende os centros da cultura hispano-visigoda –Toledo, Mérida, Córdoba–. Deste xeito, ironicamente, o Noroeste peninsular trócase nun dos repositorios da civilización pre-islámica. Estes inmigrantes traen consigo e preservan os vellos conceptos territoriais, adaptándoos ás novas realidades. Na documentación relacionada con eles, sobre todo no mosteiro de Samos, aparecen decote nos séculos VIII e IX os termos *provincia* ou *urbem Gallecie*¹⁶ para referirse ao conxunto rexional galaico, cunha certa indefinición, lóxica para aqueles tempos, entre as vellas e as novas concepcións territoriais. Nos mesmos tempos, na documentación indíxena –especialmente en Iria-Santiago– priman os vocablos *terra* ou *territorio Gallecie*¹⁷.

O terceiro fenómeno coaduvante na redefinición espacial do territorio galaico é a aparición nas súas fronteiras orientais dun espazo político xurdido da oposición das poboacións ástures e cántabras ao poder islámico e que arredor do ano 750 cristalizou xa nun proto-reino que reivindica o liderado dos cristiáns insubmisos ao emirato de Córdoba. A formación do reino asturiano e a súa inicial conflitiva relación cos habitantes da Galicia nuclear, que non recoñecen a súa autoridade sobre deles, poñen o punto final á vella concepción administrativa romana que abranguíra todas as rexións do Norte nun marco común¹⁸. Asturias e Galicia, ástures e galaicos, son dúas realidades diferentes e mesmo contrapostas nas crónicas asturianas e na documentación galaica dos séculos VIII e IX, e isto contribúe mesmo a precisar os límites e composición de ambas as dúas rexións. É certo que as crónicas asturianas, ao igual, como vimos, que as fontes galegas, oscilan aínda entre vellos conceptos e novas realidades, empregando o termo *provincia Gallecie* tanto para referirse á nova Galicia nuclear como para reivindicar o vello marco romano e visigótico como marco lexítimo de expansión. Pero non é menos evidente que, cando se refiren a momentos e lugares concretos, deixan meridianamente claro que Galicia e Asturias eran xa vistas como dúas realidades xeográficas distintas e diferenciáveis¹⁹.

¹⁶ Sobre do uso da verba *urbs* como denominación territorial que vai para alén do puramente urbano, cf. Baliñas 1992: 396-397.

¹⁷ Véxanse os cadros do apéndice, en especial o III.

¹⁸ Para isto e o que segue cf. Baliñas Pérez (2002a e 2010a).

¹⁹ «Adefonsus (I)... Eo tempore populatur Asturias, Primorias, Liueria, Transmera, Subporta, Carrantia; Bardulies qui nunc uocitatur Castilla et pars maritimam Gallecie» (Crónica Rotense, Gil Fernández,

A integración final da Galicia nuclear nos dominios da monarquía ovetense, proceso iniciado violentamente nos tempos de Afonso I (739-756) e rematado pacificamente por Afonso II (791-842), lonxe de comportar unha perda desta nacente identidade espacial, aínda a fortalece e consolida. En efecto, o que seguimos a chamar convencionalmente «Reino de Asturias» é un espazo político común baixo a autoridade dun soberano recoñecido universalmente dentro dos seus dominios, pero claramente rexionalizado en tres grandes rexións ou *provincias*, Asturias, Galicia e Bardulia –o xermolo da futura Castela–, cada unha coas súas propias fronteiras internas e compoñentes étnicos diferenciados, por moito que aínda imprecisos. Os habitantes do reino no século IX tiñan claro cando se entraba ou saía de Galicia e que os galegos eran diferentes dos vascóns ou dos ástures²⁰. A cohesión interna da Galicia asturiana, lonxe de diluírse ao longo do século IX, fortalécese máis aínda coa existencia dun poder monárquico de ámbito supra-local, a creación dunha rede administrativa do territorio con base nos condados ou *comitatos* e a reconfiguración da provincia eclesiástica galaica, articulada arredor do arcebispado de Lugo-Braga e das sés de Iria-Santiago e Mondoñedo-Dumio (cf. Baliñas 1992: 542-551) –mentres as igrexas asturianas quedan baixo a autoridade do novo bispado de Oviedo, distinguindo así tamén eclesiasticamente Asturias de Galicia–. A máis disto, a aparición e desenvolvemento do culto xacobeo dá orixe a un elemento identitario –Galicia como «terra do Apóstolo Santiago»– que contribúe a precisar a identidade xeográfica da rexión dentro do occidente peninsular e mesmo fóra das fronteiras do reino astur-galaico²¹.

Como xa indicamos, a *provincia Gallecie* que se integra no Reino de Asturias correspóndese basicamente para mediados do século IX co territorio da actual comunidade autónoma. Con todo, entre os anos 850 e 920, baixo o reinado dos monarcas Ordoño I, Afonso III e Ordoño II, aproveitando o potencial combinado

1985: 132). «Adefonsus (II)... Super Ismahelitas uictorias plures gessit...unam infra Asturias in locum Lutis et aliam in Gallecie prouintiam in locum Anceo» (Crónica Albeldense, *ibidem*, pp. 174-175).

²⁰ «Era DCCCLXXI... Ranimirus...principis electus est in regnum...erat in Barduliensem prouinciam... Lucensem ciuitantem Gallecie ingressus est sibique exercitum totius prouincie adgregabit. Post paucum uero temporis spatium in Asturias inruptionem fecit. Cui Nepotianus occurrit ad pontem fluuii Narcie adgregata manu Asturiensium et Uasconum» (Crónica Ovetense, *ibidem*, p. 143).

²¹ Rei Ordoño I: «Beatissimi Iacobi Apostoli, nostri et totius Hispaniae patroni, cuius corpus tumulatum est in Gallecia in finibus Amaea» (854, López Ferreiro 1899-1910, nº III). Abade Cesáreo de Montserrat: «Ego pergi ad domum Sancti Iacobi apostolicae sedis, qui est tumulatus in suam apostolicam sedem Galliciae» (?ano 968?, *ibidem*, nº LXXXIV).

e fortalecido dos diversos pobos e territorios que configuran o engrandecido reino astur-galaico e unha favorable conxuntura política e militar, vaise botar a unha vertixinosa fase expansiva que levará as súas fronteiras ata o río Douro pola Meseta Norte e o Mondego pola fachada atlántica, incorporándose a Galicia as terras entre o Miño e a cidade de Coimbra a máis dos territorios cismontanos do Bierzo, Astorga e Sanabria (Baliñas Pérez 1994 e Recuero Astray 1996). Neste movemento expansionista hai unha clara ideoloxía irredentista e unha obvia vontade de «reconquistar» os territorios perdidos diante dos musulmáns no século precedente²².

Pero a «Gran Galicia» altomedieval que xorde como resultado deste proceso reconquistador, a pesar da aparente similitude xeográfica, non é unha *Gallaecia* resucitada, unha volta ás orixes romanas. Xa amosamos como o que foran os *conventi* asturicense e cluniense se esguizarán definitivamente. Pero hai outras mudanzas fundamentais nos conceptos xeográficos e ideolóxicos. Primeiramente, o territorio galaico que se proclama reocupar é o do reino suevo, non o dos tempos romanos ou visigodos. Dende o mesmo momento da reconquista considérase que as terras alén do Douro e ata o Mondego son parte de Galicia, distorsionando mesmo conscientemente as vellas fronteiras das provincias imperiais, cando esas terras formaban parte de Lusitania²³. En segundo lugar, o propio concepto do territorio galaico ten mudado radicalmente. Se nos séculos III a VII os *extremi fines*, a periferia exterior e marxinal de *Gallaecia*, eran precisamente as terras ao norte do Miño e o cerne provincial estaba nas terras entre Miño e Douro²⁴, agora a situación é xustamente a oposta, como as fontes documentais que acabamos de citar nos revelan. A dimensión espacial pode ser moi semellante, pero os vectores internos que rexen o territorio son ben diferentes.

²² Así o manifesta o propio Afonso III nun dos seus diplomas coetáneos con estes feitos: «Extremi fines prouincie Gallacie ab antiquis pre impulsione sarracenorum in occidentali plaga deserti iacerent, et per longa tempora ipsa pars predictae prouincie herema maneret...Nostra fuit ordinatio ut de Tudense urbe usque Mineo civitatem omnis ipsa extrema a Christi plebe popularetur» (883-08-17, López Ferreiro 1899-1910, nº xv. A *Mineo civitatem* é a antiga cidade romana de Eminium, que será a Coimbra altomedieval mentres a vella Conimbriga ficará abandonada –as súas ruínas aínda poden visitarse hoxe en día–).

²³ (Afonso III). «Hurbes quoque Bracarensis, Portucalensis, Eminensis, Uesensis atque Lamecensis a christianis populantur. Istius victoria Cauriensis, Egitanensis et ceteras Lusitaniae limites gladio et fame consumte usque Emeritam» (Crónica Albeldense, Gil Fernández *et alii* 1985: 176-177). Pero en tempos romanos e visigodos *Eminium*, Viseu e Lamego eran tan parte de Lusitania como Coria, Idanha ou Mérida.

²⁴ Así, cando o rei suevo Requiario fuxe derrotado ás terras ao norte do Miño, as fontes contemporáneas describen así o feito: «Sueuorum rex Rechiarus... ad extremas sedes Gallaeciae plagatus uix euadit ac profugus» (Campos 1984: 104, liñas 862-865).

Mesmo así, as fontes coetáneas xamais cuestionan a pertenza destes territorios alén do Miño á «Gran Galicia», nin salientan diferenza ningunha perceptible entre «vellos» e «novos» territorios²⁵. Este proceso de reconstrución territorial ou «reconquista» vese consolidado cun parello proceso de uniformización social, política, lingüística e cultural e simbólica ou «repoboación», o cal reforza os vencellos entre a Galicia nuclear e as comarcas reincorporadas ao reino. E é precisamente neste contexto cando aparece por vez primeira un xentilicio novo para referirse aos habitantes deste territorio reconfigurado: os *gallecos/gallecis* ou «galegos», cunha significación que xa é claramente diferente á dos antigos *gallaicos* ou *Gallecie populos*²⁶.

4. OS *FINIBUS GALLECIE* E A INDIVIDUALIZACIÓN DA «ESTREMADURA GALAICA» (920-1000)

Malia o sostido tradicionalmente pola historiografía nacional portuguesa²⁷, non hai proba ningunha na documentación galaica dende Mondoñedo a Coimbra –documentación que reflicte o punto de vista e as percepcións das institucións que gobernaban ese territorio e dos seres humanos que o habitaban– que desminta o feito de que no período comprendido entre os anos 850 e 920 as terras comprendidas entre os cursos do baixo Miño e do Mondego eran consideradas universalmente como parte indisoluble dese conxunto rexional chamado Galicia, cuxas orixes e conformación acabamos de esbozar, sen establecer diferenzas internas a unha e outra banda do Miño²⁸. Non podía ser de outro xeito, tendo en conta

²⁵ «Villam quam vocitant Cornelianam, territorio Gallecie, secus flumen Limie» (915-01-30, López Ferreiro 1899-1910, nº xxxix. Trátase da actual Cornelhá, na fregresía de Ponte de Lima, provincia de Minho). De igual xeito, o emprazamento do vello mosteiro episcopal de Dumio, na veciñanza de Braga –actual Dume– fica no *territorio Galeciense* (vid. 911-09-28, *Portugalia Monumenta Historica-Diplomata et Chartae*, nº xvii).

²⁶ (Afonso III). «Conimbriam ab inimicis possessam eremauit et Gallecis postea populauit» (Crónica Albeldense, Gil Fernández *et alii* 1985: 176). Cf. cadro III.

²⁷ Por exemplo no aínda moi citado artigo de Sousa Soares (1957). Esta interpretación determinista foi superada pola seminal obra de Mattoso (1985). Porén, a historia portuguesa segue a minusvalorar tradicionalmente ou mesmo ignorar o período común galaico-portugués.

²⁸ Así define un acomodado terratenente galaico as súas extensas propiedades por toda Galicia: «Nostras villas que sunt inter Durio et Uauga...et in territorio Karnota lavinio integro et in Nemancos uilla Ermilli integra» (:927-02-23, PMD-DC, nº XII, a datación é nosa). Os exemplos poderían multiplicarse e en ningún se establece unha diferenza entre terras «galegas» e «portuguesas» (cf. Balañas 1998, *passim*).

a historia previa e o feito de que os grandes propietarios laicos e eclesiásticos tiñan posesións e intereses comúns en todo o territorio e que mesmo houbo unha importante migración da Galicia nuclear ás novas terras reocupadas²⁹. De igual maneira, magnates e autoridades governativas e eclesiásticas eran comúns, a nobreza condal galaica tiña posesións e rexía condados por toda a «Gran Galicia» altomedieval e moitas institucións eclesiásticas exercían a súa xurisdición alén e aquén da liña Miño-Limia³⁰. Os *fnibus Gallecie* fóronse estendendo cara ao sur entre os anos 850 e 920, consonte o proceso de integración destes territorios no reino astur-galaico avanzaba dende A Limia ata as terras alén do río Ave, como ampliación natural dunha Galicia extensa que daquela se vía como un todo continuo³¹.

Como xa ocorrera na Galicia nuclear, o espazo incorporado aos dominios rexios e os seus habitantes, indíxenas ou inmigrantes, son estruturados administrativamente en *territoria* e *comitatos* que, consonte á historia previa da rexión, se articulan arredor dos centros urbanos superviventes. Entre deles, axiña se destaca o *comitatus portucalense* ou *territorium Portugale*, con centro na cidade de Porto, que, pola súa situación estratéxica, as conexións políticas dos seus condes e a situación fronteiriza da comarca, axiña xoga un destacado papel de cabeceira na marca meridional galaica, xunto con Tui, Chaves, Braga, Coimbra ou *Anegia* (Penafiel)³². Con todo, a todo o longo dos séculos IX e X, este embrionario *Portugale* non é máis ca outra das moitas circunscricións administrativas en que o territorio da Gran Galicia está dividido, sen que se poida

²⁹ Véxase Baliñas (1992: 115-118 e 275-279).

³⁰ No ano 911 o rei Ordoño realizou o deslinde das posesións do mosteiro de Dumio –hoxe Dume, nas aforas de Braga– e unha «congregatio magna...omnes episcopi, comites et capitanei territorio Galeciense» (911-09-28, PMH-DC nº XVII/ Arquivo Distrital de Braga, caixa 1, nº 1). Nin neste nin noutros casos semellantes, a documentación establece distinción ningunha entre próceres «galegos» e «portugueses»: como exemplo do antedito, na data citada o bispo-abade de Dume era o prelado de Mondoñedo-Britonia e o conde de Porto o era tamén de Castro Caldelas e Portomarín.

³¹ A comezos do século X aínda se consideraba «in finibus Gallecie» o emprazamento da actual parroquia de San Pedro de Laroá, no concello ourensán de Xinzo de Limia (cf. 909-05-09, Tumbo de Celanova, ff. 103v-104r.), mentres que arredor do 980, cando o futuro monarca Bermudo II, propietario na ribeira meridional do río Ave, érguese contra do rei de León, seu curmán, dise nas crónicas que «Qui profecto Vermudus, post ubi in finibus Gallecie arcem regni adeptus est...» (Pérez de Urbel e González Ruíz-Zorrilla 1959: 176).

³² Listado de condes de Galicia ca.899: «Ermegildus Tude et Portugale comes, Arias filius eius Eminio comes, Pelagius Bregantie comes, Hodarius Castelle et Veseo comes...» (Pérez de Urbel 1952: 291). A relación está tomada seguramente da acta de consagración da concatedral de Santiago nesa data, cf. Díaz de Bustamante e López Pereira (1990: 377-400).

falar documentadamente de que o termo se aplique a espazos fóra da cidade e do seu inmediato *hinterland* e moito menos que sexa un nome xenérico para todos os territorios alén do Miño³³.

Se queremos atopar sinais dunha certa diferencialidade espacial dentro do conxunto rexional da Galicia altomedieval, temos que dirixir a nosa ollada máis alá da cidade de Porto, á franxa territorial que se estendía ao sur do baixo Douro ata o río Mondego, coa cidade fortificada de Coimbra e o mosteiro fortaleza de Lorvão como fitos fronteirizos que demarcaron entre os anos 920 e 980 aproximadamente os *fines Galleciae* e as lindes co Al-Andalus³⁴. Había fundados motivos para esa especificidade respecto da Galicia nuclear: unha reocupación lenta e serodia, unha menor densidade de poboación cristiá e pouca inmigración dende as terras do norte, persistencia de habitantes musulmáns e mozárabes reflectida no mantemento de trazos culturais islamizantes e, sobre todo, o seu afastamento xeográfico respecto dos grandes centros da sociedade galega e do reino galaico-leonés –do que era o punto máis avanzado cara ao sur³⁵– e a súa situación de terra fronteiriza, sometida á permanente ameaza das aceifas dos mouros e das incursións dos normandos³⁶. Non é de estrañar que ao longo do século x xurdira unha especie de marca política –ao estilo das do imperio carolinxio– que asegurara a cohesión e defensa do espazo e o dotara dunha certa unidade política: sabemos que o futuro rei Ramiro II gobernou en vida dos seus irmáns maiores estas comarcas dende a súa capital de Viseu e que logo as familias dos condes Gonzalo Méndez e Gonzalo Muñoz rexeron esta

³³ Partilla da herdanza paterna entre San Rosendo e os seus irmáns: «Unde evenit in portione Rudesindi episcopi: in Portugale Leza cum Labra. In Buvale...In Monteroso...In Lemos...De Villa Sicca in Bergido V^a parte. In terra de fora [León] sic quinta parte in Ordas...In Asturias similiter v^o parte» (934-03-11, Tumbo de Celanova, ff.166r-v.). Como vemos, *Portugale* figura dentro dunha relación de comarcas galaicas, á par de Lemos, Monteroso e Búbal. Cf. Cadro II para ver como no século x xamais se fala de Portugal como unha entidade diferente de Galicia.

³⁴ Lorvão: «Altario sacro Sancti Mamede, que situm est cenobio subtus monte Lauribano in finibus Gallecie» (933-03-4, PMH-DC, nº xxxvii). Punto de vista musulmán arredor do 915 «Galicia, estremeira de Yilliqiyya, que chega ata Coimbra, perto da terra musulmá, da que o inimigo se apoderara había pouco» (Ibn Hayyan, *Muqtabis*, V, p. 103, tomado de Carballeira Debasa 2007: 142, a tradución ao galego é propia).

³⁵ Aínda que a distancia é máis ca un parámetro numérico, lembremos que hai uns 350 quilómetros de Santiago de Compostela a Coimbra (e uns 500 de Coimbra a León) e 122 de Porto a Coimbra, mentres que a distancia de Porto a Tui é de 120 e de Porto a Compostela duns 190 quilómetros.

³⁶ Véxase Baliñas Pérez 1998: 150-151. Estes trazos diferenciais aínda eran evidentes a comezos do século XII, cf. Durand 1982.

terra de fronteira cunha ampla autonomía respecto da monarquía galaico-leonesa³⁷. Xorde mesmo un corónimo específico que abrangue e dota de carácter unitario a todos os territorios entre Douro e Mondego, a *Estremadura*, como unha rexión específica con trazos particulares e con entidade administrativa propia, que a individualizan dentro do conxunto das comarcas do *territorio Galecie*³⁸.

Con todo, cómpre facer ao respecto da existencia deste hipotético «proto-Portugal» dous apuntamentos: primeiro, que a propia definición dunha comarca como «estremeira/parte extrema», por moito que alcume un espazo específico e máis ou menos determinado xeograficamente, só se entende en relación co todo –«a parte extremeira (de Galicia)»–; segundo, que é moi plausible que o estatus especial desta zona veña máis ben dado pola súa marxinalidade, pola súa incompleta asimilación dentro do conxunto das terras e dos homes da Gran Galicia altomedieval, antes ca por un proceso de autoafirmación endóxeno. En todo caso, a contraofensiva islámica dirixida polo caudillo Almanzor entre os anos 978 e 984 puxo estas terras de novo baixo a autoridade do califato de Córdoba, obrigando á fuxida da máis da poboación cristiá galaica e crebando definitivamente este proceso de primeira peculiarización das terras entre Douro e Mondego³⁹. O feito mesmo da súa rápida perda, mentres as bisbarras entre Miño e Douro aguantan vinte anos de ataques islámicos sen perder o seu velleamento co resto de Galicia e a súa conexión co reino galaico-leonés, parece xustificar as nosas anteriores cautelas respecto deste abortivo espazo diferencial que, porén, e como veremos de contado, supón un interesante precedente histórico do xurdimento dun auténtico «Portugal».

³⁷ Véxase Rodríguez 1972: 76-87, Mattoso 1981 e Baliñas Pérez 1988. Aínda que nunca recibiu ese nome oficial de marca, a súa existencia dáse por implícita na documentación da época: «Rex Santius ex Legione uenit Galleciam et edomuit eam usque ad fluuium Dorii. Quo audito Gundisaluus, qui dux erat ultra flumen illud...» (ano 966, Crónica de Sampiro, Pérez de Urbel 1958: 338).

³⁸ «Populaturas que sunt in ipsa stremadura...concedimus ad monasterio de Vimaranes. Id est in illa extrema Villa Cersaria» (960-07-13, PMH-DC nº LXXI. Trátase de localizacións no val do río Ave, polo tanto non na fronteira mesma, o que corrobora a nosa afirmación). Lembremos a existencia dunha «Extremadura» castelá, por terras de Soria e ao sur de Burgos nesta mesma época, e as posteriores Extremadura leonesa (o alicerce da actual comunidade autónoma española do mesmo nome) e Extremadura portuguesa (o nome histórico antes da Revolución de Abril das terras entre Lisboa e o Alentejo).

³⁹ «Dubium quidem non est...eo quod uenerunt gentes hismaelitarum in sede Colimbriense, peruenerunt ad deustandum patriam usque adeo urbis Durio, deustauerunt ciuitates et portelas per gládio império» (1005-12-13, PMH-DC, nº CLXXXIV).

5. DA FRONTEIRA MERIDIONAL DE GALICIA A PORTUGAL (1000-1100)

Configurada xa Galicia a comezos do século XI como unha unidade xeográfica, humana e administrativa plenamente definida, estaban postas as bases para que puidera converterse nunha entidade política de seu, nun «reino». O camiño queda aberto no ano 1037 cando Fernando I, rei de Castela, vence e mata en combate o derradeiro monarca galaico-leonés, Bermudo III, e se apropia dos seus dominios, tanto por dereito de guerra como na súa calidade de parente varón máis próximo do finado (cf. Baliñas Pérez 2002b). Mais non se trata dunha mera anexión: Fernando I establece o seu dominio sobre de Galicia como soberano propio da terra e das súas xentes⁴⁰. O soberano entende o seu poder supremo como o dun *imperator* ou «rei de reinos», unidos todos eles baixo do seu mando común: Fernando I describírase e será descrito nas fontes documentais como *rex in Castella, in Legione et Gallecia*, sobre todo na súa documentación diplomática⁴¹. Das ruínas do extinto reino astur-galaico-leonés xorde o «Reino de Galicia» como unha entidade política individualizada e perfilada. Se ben é certo que o termo específico *regnum Gallecie* tarda en aparecer nas fontes, Fernando I e os seus sucesores serán *regnantes in Gallecia*, titulación que asumen cando lexislan e xulgan como reis de Galicia sobre de asuntos galegos⁴², función que exercen en persoa cando poden e para a cal, cando non, teñen designada unha administración propia e diferenciada, a través dos seus lugartenentes, os *duces in Gallecia*⁴³. Que non se trata dunha sinxela ficción xurídica, amósao o feito de que no seu leito de morte, no ano 1065, e seguindo a tradición feudal de que o reino é propiedade do rei –un concepto alleo á mentalidade política dos precedentes reis altomedievais de Oviedo e León–, Fernando I esgace o seu imperio para repartir os seus reinos entre os seus fillos varóns, entre deles García I, quen goberna en

⁴⁰ «Et functus in regno domnus Fernandus princeps super omnem Galletiam, qui eam alligavit et ad omnes nationes et gentes seu confessiones sua veritate mandavit» (1060-07-2; Tumbo de Celanova, ff. 182r-183r).

⁴¹ «Regnante Fredinando rex in Castella, Legione et Gallecia» (1058-10-31, Arteta 1976; documento nº 301). «Ego Fredinandus rex in Legione et in Castella atque Gallecia in hac donatione... confirmavi» (1064-12-28, *idem*, nº 321).

⁴² Ver cadro III.

⁴³ «Regnante principe Fernando prolis Santii in sede Legionis et Ducis in Gallecie Velasco Almenize et Menendus Nuniz» (1042-07-25, Tumbo de Celanova, ff. 54r-55r).

exclusiva como rei o Reino de Galicia⁴⁴. E, independentemente da valoración ideolóxica que cada quen queira darlle ao feito, historicamente a súa deposición e encarceramento polos seus irmáns e a reintegración deste espazo político ao *imperium* castelán-leonés dende o ano 1070 en nada afecta á persistencia do Reino de Galicia como unha realidade política e administrativa.

En efecto, Afonso VI (1070-1109) foi rei de Galicia, asinando e sendo considerado como tal, dentro e fóra do territorio galaico⁴⁶ e gobernando o territorio galego como una parte diferenciada dos seus dominios, cunha administración propia e específica⁴⁷.

Mapa 4. Mapa político do norte da Península Ibérica cara ao ano 1065⁴⁵

⁴⁴ «Adefonsum itaque... omne Legionensium regnum sue ditioni mancipavit. Constituit quoque sancium, primogenitum suum super Castellam regem. Necnon et iuniorem Garsiam Gallicie pretulit» (Crónica Silense, Pérez de Urbel 1959: 204). «Regnante rex Sancio in Castella, rex Alfonso in Legione, rex Garsea Fredinandez in Gallecia» (1068-06-4, Cartulario de San Millán, nº 367). Para a súa figura e reinado cf. Portela Silva (2001). Vaia por diante que, persoalmente, descoñecemos a existencia dun rei García I de Galicia, que non sexa o que agora nos ocupa.

⁴⁵ Tomado de: «García de Galicia», en *Wikipedia*. Consultado o 19-03-2014 en <http://es.wikipedia.org/wiki/>.

⁴⁶ «Regnante Adefonsus princeps in Gallicia» (1070-05-1, PMH-DC, nº CCLXXX). «Regnante rex Alfonso in Castella et in Legione et in Gallecia» (1072-12-7, Cartulario de San Millán, nº 400). «Regnante in Gallecia Adefonsus rex» (1086-01-8, PMH-DC, nº DCLIII).

⁴⁷ «Congregati sunt ante illum regem magnum (Adefonsum)... duces Petro Pelaiz, Petro Ansuriz, Garsia Ordoniz qui imperabat Nageram, Rudericus Didaci Asturicensium...Rudericus Muniz Gallecie... Eita Gosendiz, vicarium regis de Minio usque in Sile» (1082-10-21, Tumbo de Samos, ff. 1v-2r).

Mais, ao tempo que Galicia acadaba a súa formulación como espazo político independente, a súa unidade interna comezaba a se crebar. Se da *Gallaecia* romana xurdiron Asturias, Galicia e León, da «Gran Galicia» altomedieval vaise esgazando ao longo do século XI unha nova realidade xeográfica, humana e administrativa que axiña rematará por tomar corpo arredor do corónimo «Portugal». Precisamente, os avances islámicos van converter dende fins do século X as terras da beira norte do río Douro na nova *pars strema* ou fronteira meridional de Galicia. É un feito histórico contrastado que as terras de fronteira, pola súa distancia xeográfica e mental do centro, polo contraste e mestizaxe de culturas e sociedades, pola súa necesidade de recorrer á solidariedade e á autarquía, son poderosos focos de xeración de identidades nacionais, como proban os casos de Cataluña, Dinamarca ou Austria, xurdidas das marcas do imperio carolinxio, ou, en época posterior, o caso paradigmático dos Estados Unidos de América⁴⁸. Esta marca fronteiriza galaica artículase arredor da cidade de Porto e do circundante *comitatus portugalense*, cuxa xurisdición se vai estendendo ao virtual conxunto das terras entre o Limia e o Douro. Deste xeito, para mediados do século XI na documentación da rexión o termo «Portugal» aplícase xa ao conxunto destas comarcas como unha unidade de seu⁴⁹. Cando, en tempos de Afonso V e Fernando I —entre os anos 1025 e 1065—, se produza a reconquista dos territorios perdidos diante dos musulmáns alén do Douro, estas terras reconquistadas inclúense tamén no macro-territorio portugués, ao que a monarquía dota de recoñecemento como unha unidade administrativa específica: a *terra Portugalensis*⁵⁰. Igualmente, conforme avanzamos no tempo, constatamos como na documentación portuguesa se fala xa de Galicia como dunha realidade xeográfica diferente, e ás veces Portugal aparece como unha terra distinta ou, canto menos, como unha rexión con identidade propia dentro do conxunto de Galicia⁵¹. De igual maneira, xorde o xentilicio «portugués» como común a todas

⁴⁸ É a tese clásica do historiador norteamericano Turner 1920. O concepto de fronteira foi aplicado ao caso portugués por Mattoso (1985b: 32).

⁴⁹ «Post hanc causam uenit Ordonio Ranemiriz et sua mulier domna Geluira ad multis temporibus in Portugale» (1045-03-31, PMH-DC n° CCCXL. As terras destas persoas non están sitas nas inmediacións da cidade de Porto e atópanse espaxadas por un amplo territorio entre o Lima e o Mondego).

⁵⁰ «Avitabit Egas Erotez in terra Portugalensis cum gens sua in loco predicto inter Doiro et Vauga per plures annos... et pervenit in terram inter Durio et Limie» (1053-01-12, PMH-DC, n° CCCLXXXIV). Fernando I desautoriza os «sui egonomi de Portugali... uolebant inquietari homines morantes in uillis... Beatus Iacobus... et ab aliis in terra Portugalensi» (1065-03-10, López Ferreiro 1899-1910, n° xcvi).

⁵¹ Véxase cadro 1. Se imos ao detalle, antes do ano 1000 fálase de *Portugale* como un territorio dentro de Galicia e centrado arredor da cidade de Porto; entre 1000 e 1050 prima o concepto dunha rexión

as terras portuguesas e contraposto ou desemellante do «galego»⁵². Reciprocamente e de xeito case especular na Galicia nuclear fálase de Portugal como dunha terra diferente⁵³ e dos seus habitantes como alleos á comunidade dos galegos⁵⁴. Mesmo as fontes andalusíes do momento distinguen, malia que non sempre con total precisión xeográfica, as terras habitadas polos galegos –*al-yalaliqa*– das poboadas polos portugueses –*al-burtuqalis*⁵⁵–.

Esta progresiva tendencia centrífuga entre a «vella» Galicia nuclear e o «novo» Portugal ex-galaico levará a un claro incremento da conflictividade entre as dúas realidades, que estalará en conflito aberto no ano 1071, cando os condes de Portugal se rebelen contra do rei de Galicia, e portugueses e galegos se sitúen en bandos opostos⁵⁶. O rei-emperador Afonso VI terá que enfrontar así a un mesmo tempo a extensa resistencia ao seu reinado en Galicia, onde era considerado por moitos como un usurpador do trono do seu irmán García, e o xordo conflito entre portugueses e galegos, que debilitaba aínda máis a súa autoridade no noroeste peninsular. Cando isto se complique co tema da súa sucesión, o monarca, recoñecendo as novas realidades xeopolíticas, rematará na década de 1090 por colocar o seu xenro Raimundo de Borgoña, home da infanta Urraca, como virtual gobernante autónomo de Galicia⁵⁷, pero confiando a administración de Portugal,

específica dentro de Galicia e dende 1050 predomina a idea de Portugal como algo diferente de Galicia (cf. Baliñas 1996, *passim*, para máis detalles).

⁵² É moi significativo o feito de que cando, nunha data indeterminada do ano 1068, o rei García faga unha doazón en Portugal a uns nobres locais, se saliente a alienidade dos asinantes vidos do norte: «Et de Galetia Arias Fernandez conf. Martino Cresconiz conf. Pelagio Cidiz conf... alio Pelagio Cidiz de Asturias» (1068, PMH-DC, nº CCCLXXXIV).

⁵³ Véxase cadro III. Un exemplo, tomado da documentación compostelá: «Et sunt ipse uille in ualle de Uice, territorio Portugale» (1066-06-25, López Ferreiro 1899-1910, nº xcvii).

⁵⁴ «Frater Pelagius Ribeira duxit de Portugalia Ali petrarium ...et alios homines...Iste Martinus Porra habuit uxorem galegam de ingenio genere... Orracha Petri, uxor de Martino de Seria galego» (ha. 1100, Tumbo de Sobrado, ff. 50r-51r).

⁵⁵ Deste xeito o describía o xeógrafo andalusí Al-Bakrí (1014-1094), fillo dun rei de taifas e bo coñecedor da situación xeopolítica do momento (Al-Bakrí 1982: 20-21) e, xa para mediados do século XII (Dubler 1949: 59-122). Máis exemplos en Carballeira (2007, *passim*).

⁵⁶ «Era mcviii ... Portugalenses commiserunt prelium aduersus regem domnum Garciam, filium regis domni Fernandi» (Chronica Gothorum, PMH-*Scriptores*, p. 10). A data de 1071 é discutida, pero iso é irrelevante para o tema que nos ocupa.

⁵⁷ «Comes dominus Ramundus imperans Gallicia sub gratia imperatoris Ildefonsi» (1090-01-28, López Ferreiro, t. III, nº v). «Ego Ramundus dei gratia comes et totius Gallecie dominus» (1094-11-13, PMH-DC, nº DCCCXIII). «Ego comes Raimundus totius Gallecie senior et dominus» (1095-09-24, López Ferreiro 1899-1910, III, nº vii).

concebido como unha unidade política entre Miño e Teixo, ao seu outro xenro, Henrique, curmán e cuñado de Raimundo⁵⁸. Abríase deste xeito o proceso polo que estas realidades políticas, xeográficas e humanas diferentes e diferenciadas seguirían camiños diverxentes, baixo a dinastía nada da unión de Henrique e Tareixa, a outra filla viva do monarca, rexentes *a flumine Mineo usque in Tagum*⁵⁹. O resultado final, a proclamación da independencia política de Portugal respecto do imperio castelán-leonés –onde si fica o reino de Galicia– nos campos de Ourique por Afonso Henriques en 1138, non foi, xa que logo, un «accidente político» senón o remate case indefectible dun longo proceso histórico.

6. UNHA FRONTEIRA IMPRECISA: OS «TRES PORTUGALES» (1050-1100)

Como acabamos de ver, no contexto da reformulación política do noroeste peninsular entre os anos 1037 e 1096, vaise definindo un espazo político individualizado baixo o nome de «Portugal». De igual xeito, podemos constatar na documentación coetánea como nas terras do que foi a fronteira meridional galai-ca comeza a falarse de «Galicia» como unha realidade diferente dende comezos do século XI e dun xeito claro consonte avanzamos no período 1050-1100⁶⁰. Viceversa, o mesmo ocorre nunha secuencia temporal case idéntica nas terras da Galicia nuclear con respecto a «Portugal», con imprecisión ao comezo, claramente ao longo da segunda metade do século XI⁶¹. Pero, do mesmo xeito que ocorrera previamente co caso do tránsito da *Gallaecia* romana e xermánica á Galicia altomedieval, que exista xa unha certa definición humana e política de Portugal, que se vai perfilando canto máis nos achegamos ao ano 1100, non debe facernos

⁵⁸ «Ego Henricus comes portugalensis pariter cum uxore mea Tarasia... quia in nostro dominio et dicione consistit omnis Portugalensis prouincia... Que ibi sunt de Portucali...» (1097-12-9, López Ferreiro 1899-1910, III, nº X). Véxase tamén a nota seguinte.

⁵⁹ «Comite domno Henrico genero supradicto regis [Adefonso] dominante a flumine Mineo usque in Tagum» (1097-04-9, PMH-DC, nº DCCCXLIX).

⁶⁰ Cf. Cadro I. As mencións diferenciais de 900 a 1000 marcan a contraposición entre «Gallaecia» e «Estremadura» que xa vimos, pero aínda non aparece o concepto «Portugal» con claridade ata mediados do século XI: «Post hanc causam uenit Ordonio Ranemiriz et sua mulier domna Gelvira ad multis temporis in Portugale» (1045-03-31, PMH-DC, nº CCCXL).

⁶¹ Cf. Cadro II. «Et sunt ipse uille in ualle de Uice, territorio Portugale» (1066-06-25, Tombo A da catedral de Santiago; López Ferreiro, op. cit. doc. nº XCVII).

esquecer o feito de que se trata aínda dun proceso en construción. Podemos falar de que nesta época, mesmo aínda antes de que teña plena independencia política, existe xa un Portugal *in essentia* pero aínda lle queda un longo camiño histórico para desenvolverse plenamente *in potentia*.

De feito, baixo a aparente unidade das terras entre o Miño e o Mondego-TEXO, agóchanse aínda as marcas das diversas partes constituíntes e da súa diversa relación coa vella patria común galaica. Dende a perspectiva que aquí nos atinxe da fronteira galaico-portuguesa –mesmo cando esta aínda non está conformada plenamente, como é o caso–, podemos falar de tres fronteiras diferentes, de tres «Portugales». Primeiramente, a zona entre Douro e Mondego –logo ampliada ata o TEXO medio– ten a súa propia impronta. Trátase dun territorio recentemente ocupado –ou reocupado–, aínda suxeito á ameaza exterior islámica, debilmente habitado, estruturado como unha marca fronteiriza cun marcado carácter militar e un certo sentido de provisionalidade, que a ameaza almorábide dende a década do 1080 non deixará de agudizar; é a *parte estrema*, a «Estremadura» portuguesa do momento, que se estende en inseguros asentamentos fortificados para alén de Porto e o río Douro cara ao sur⁶². O poder político e económico nesta terra de fronteira está nas mans de xente pouco ou nada relacionada coa vella nobreza condal galaica: a nova clase social dos infanzóns portugueses na procura de fortuna, o colectivo mozárabe local ou recen chegado do Al-Andalus –como o sevillano Sisnando Davídiz, nomeado *alvazir* de Coimbra por Fernando I e os seus fillos⁶³–. A zona ao norte do río Douro, case equiparable coa futura rexión de Entre Minho e Douro, está, ao contrario que a anterior, moito máis vencellada a Galicia, se ben nos cadros dirixentes laicos e eclesiásticos, en boa medida por impulso da monarquía castelá, se constata unha crecente diferenciación entre «galegos» e «portugueses» segundo onde teñan a súa base de poder e interese. É o *Portugale* por antonomasia, o Portugal nuclear e futuro centro reitor inicial do reino independente, se ben en comparación coa marca fronteiriza cisduriense os seus propios habitantes subliñan a súa maior galegitude⁶⁴.

⁶² «Hereditates quos fuerunt de auiorum meorum... quantasque habemus des flumine Durio in parte illa strema» (1078-02-23 PMH-DC n° DLII). Inventario dos bens do mosteiro de Guimarães: «Et in extremis, ex alia parte Durio...» (1059, s.d., PMH-DC, n° ccccxx). Véxase para o momento inmediatamente posterior Durand 1982.

⁶³ Véxase Mattoso (1981 e 1982).

⁶⁴ «Et abent ipsas villas iacentia in rripa Durio ex parte calleca substus castro Luneto et in territorio ciuitas Sancta Maria uilla Petroso» (1072-02-26, PMH-DC, n° D), trátase da freguesía de Pedroso en Vila Nova da Gaia. Mesmo politicamente se establece dentro dos dominios do conde Henrique de Portugal unha

Pola contra, o que sería o terceiro Portugal, a terra setentrional fronteiriza con Galicia, non está claramente demarcado no abrente mesmo do momento da independencia política. Aínda hoxe en día, como se sinala en varias contribucións deste volume, non é doado determinar unha fronteira natural, humana ou cultural e mesmo a política é artificiosa e mudable. Dende logo, no baixo Limia, na segunda metade do século XI, a referencia política é Portugal e non Galicia e, viceversa, no alto Limia os seus habitantes non se consideraban de ningunha maneira portugueses e vían os seus veciños como estranxeiros⁶⁵. A documentación relativa á rexión de Trás-os-Montes e Alto Douro é escasa e aínda non ben estudada pero, canto menos na comarca do Tâmega, a referencia política é aos condados de Chaves e Penafiel e só se afirma a súa pertenza a Portugal nas vésperas mesmas da independencia, en tempos dos condes Henrique e Tareixa⁶⁶. Contra do que puidera parecer a primeira vista, tampouco o río Miño marca unha fronteira nesta época –contra o que sucede co Douro ou co Mondego–. Non se cualifican de maneira diferente as terras a oriente ou occidente do seu curso final, nin dende o punto de vista galego⁶⁷, nin dende a perspectiva portuguesa⁶⁸. Cómpre lembrar que nestes tempos ambas as marxes do baixo Miño, ata unha importante distancia, formaban parte administrativamente do bispado de Tui, sen que na documentación episcopal se manifeste indicio ningún de des-

división entre as dúas zonas: «Regnante Afonso principe in omni Galicia et in Spania, in Colimbria comite domno Henricus et in Portugal, et in Bragara aeipscopo domno Giraldo» (1098-07-22. PMH-DC, nº DCCCLXXXIV).

⁶⁵ A mediados de século, con motivo dun preito sobre as propiedades da igrexa de San Pedro de Laroá (hoxe unha parroquia de Xinzo de Limia, moi preto da raia seca), cuxos dominios se consideraba que estaban nos *finibus Gallecie* (ver nota 30 *supra*), chámase a declarar aos peritos locais para determinar os marcos das terras en disputa: «Super his questionibus statim adlati sunt in ipso concilio latores legum nominati Pelagio Petriz, portugalensis, Davit Dominiz et Gudesteo Froilaz, limianensis» (1054-03-23, Tombo de Celanova, fol. 101v.).

⁶⁶ Cf. Parente 2013 (véxanse en especial os documentos nº18 –ano 1096– e nº 33 –ano 1127– para ver esa integración en Portugal).

⁶⁷ Inventario das propiedades da sé de Tui: «Ecclesias pernomintas Sancto Petro de Beneuiure cumj omni integritate, ecclesia Sancti Iacobi de Pontelas cum suis adiacentiis ab integro. De illa parte Minei, Sanctum Saluator de Rial cum uillis et hominibus» (1024-10-29, Tombo A de Santiago). Poden recoñecerse as actuais parroquias pontevedresas de Bembibre, concello de Vigo, Pontelas, concello de Porriño e, moi posiblemente, a freguesía de Real, preto de Braga.

⁶⁸ Inventario das posesións do Mosteiro de Guimarães: «Id est ex alia parte Minei villa nuncupata Fenuliedo et villa Alcabre... Et hanc parte Minei...» (1059, PMH-DC, nº CCCCXX); pode recoñecerse no texto a actual parroquia e lugar de Alcabre, concello de Vigo.

continuidade xeográfica, social ou política, como tampouco nas propias fontes portuguesas⁶⁹.

Por suposto, a ruptura política non equivale á ruptura cultural ou social e, polo tanto, lingüística, pois sabemos que persistirá a unha banda e outra do Miño por moito tempo un sentimento de *koiné* compartida. Tampouco tiña por que ser irreversible e, de feito, en varios momentos dende o século XII ao XV puido darse esa reunificación política, cada vez máis dificilmente consonte se afirmaban no tempo os reinos de Portugal e Galicia.

O proceso que acabamos de describir é só un banzo na diverxencia de Galicia e o galego e Portugal e o portugués e calquera tramo dunha escada serve tanto para ascender como para descender. Mais a Historia dá conta do que foi e do como pasou, non do que puido ser ou o do que nos gustaría que pasase: o camiño común dos galaicos bifurcouse ao longo da Alta Idade Media en camiños diverxentes para galegos e portugueses que xamais volverían xuntarse. Corresponderá aos galegos e galegas do século XXI facer a súa lectura dos acontecementos do pasado e mesmo formular se desfacer o camiño percorrido, como facía Castela no texto co que comezábamos esta exposición. Pero haberá que ter en conta o que xa dicía o filósofo Heráclito hai vinte e cinco séculos: «Ninguén se baña dúas veces no mesmo río.»

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- AL-BAKRÍ, Abu Ubayd (1982): *Geografía de España (Kitab al-Masalik wa-l Mamalik)*. Zaragoza: Anubar.
- ANDRADE, Maria Filomena (1998): «Entre Braga e Tui: uma fronteira diocesana de Duzentos», en VV.AA., *IV Jornadas Luso-Espanholas de História Medieval. As relações de fronteira no século de Alcanices*, tomo I. Porto: Universidade do Porto, 77-98.
- BALIÑAS PÉREZ, Carlos (1988): *Defensores e traditores: un modelo de relación entre poder monárquico e oligarquía na Galicia altomedieval (718-1037)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- BALIÑAS PÉREZ, Carlos (1990): «En los orígenes de un ecosistema social: la Galicia del siglo VIII», en VV.AA., *Galicia en la Edad Media*. Madrid: Sociedad Española de Estudios Medievales, 25-37.

⁶⁹ «Et abet ipsa ereditate iazentia in uilla Lagenelas subtus mons Gaudiosi, discurrere ribulo Minei, prope litore maris, territorio Tulensis» (1092-¿06?-4, PMH-DC, nº DCCLXXVIII. Trátase de Lanhelas, freguesía do concello portugués de Caminha). Outro exemplo documentado en 1070-06-15, PMH-DC, nº CCCCLXXXI). Para o caso tudense, ver nota 67 *supra* por exemplo e, para unha data máis serodia Andrade (1998: 77-98), unha colección de traballos aos que remitimos para aqueles interesados en como evoluciona a situación nos séculos XII e XIII.

- BALIÑAS PÉREZ, Carlos (1991): «El reino suevo de Galicia», en Ramón VILLARES PAZ (dir.), *Historia de Galicia*. Vigo: Faro de Vigo.
- BALIÑAS PÉREZ, Carlos (1992): *Do mito á realidade: a definición social e territorial de Galicia na Alta Idade Media (séculos VIII e IX)*. Santiago de Compostela: Coordenadas.
- BALIÑAS PÉREZ, Carlos (1994): «La reconquista gallega del norte de Portugal: una reaproximación», en Trevor DADSON, Robert OAKLEY e Patricia ODBER DE BAUBETA (eds.), *New Frontiers in Hispanic and Luso-Brazilian Scholarship*. Lewiston, New York: The Edwin Mellen Press, 17-31.
- BALIÑAS PÉREZ, Carlos (1998): «La «Estremadura» gallega altomedieval y los orígenes de Portugal», *Revista da Facultade de Letras da Universidade de Porto: História*, II Série, vol. 15, n. 1, 139-162.
- BALIÑAS PÉREZ, Carlos (2002a): «De Covadonga a Compostela: Galicia en el marco de la construcción del Reino de Asturias», en VV. AA., *La Época de la Monarquía Asturiana*. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos, 367-389.
- BALIÑAS PÉREZ, Carlos (2002b): «El «siglo del cambio» en el Noroeste peninsular (1037-1139)», en Fernando GARCÍA DE CORTÁZAR (dir.), *Nueva Historia de España. La Historia en su lugar*, t. 2. Barcelona: Planeta, 345-348.
- BALIÑAS PÉREZ, Carlos (2010a): «De Gallaecia a Asturias y Galicia: la fijación de una frontera política en la época altomedieval (450-1050)», *Larouco. Revista Anual da Antigüidade Galaica* 5, 71-78.
- BALIÑAS PÉREZ, Carlos (2010b): «De ‘Gallaecia’ a Galicia: a redefinición altomedieval dun concepto romano», en María MONTES LÓPEZ e Jesús VARELA ZAPATA (eds.), *De Roma a Santiago: caminos de la historia, legado cultural*. Lugo: Axac.
- BESGA MARROQUÍN, Armando (2000): *Orígenes hispano-godos del reino de Asturias*. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos.
- CAMPOS, Julio (ed.) (1984): *Cronicón de Idacio*. Salamanca: Ediciones Calasancias.
- CARBALLEIRA DEBASA, Ana María (2007): *Galicia y los gallegos en las fuentes árabes medievales*. Madrid: C.S.I.C.
- CASTELAO (1944): *Sempre en Galiza*. Bos Aires: Edición Galiza.
- COLLINS, Roger (1991): *La Conquista Árabe 710-797*. Barcelona: Crítica.
- DAVID, Pierre (1947): «L'organization ecclésiastique du Royaume Suevo au temps de Saint Martin de Braga», *Etudes historiques sur la Galice et le Portugal du VIe au XIIIe siècle*. Lisboa: Institut Français, 1-82.
- DÍAZ DE BUSTAMANTE, José María e José Eduardo LÓPEZ PEREIRA (1990): «El acta de consagración de la catedral de Santiago: edición y estudio crítico», *Compostellanum* 35, 377-400.
- DÍAZ MARTÍNEZ, Pablo de la Cruz (1986): «La modalidad del asentamiento suevo y sus consecuencias», *Studia Zamorensia. Historica* VII, 353-365.
- DÍAZ MARTÍNEZ, Pablo de la Cruz (1996): «Gallaecia, de reino suevo a provincia visigoda», en Gerardo PEREIRA MENAUT (coord.): *O Feito Diferencial Galego na Historia*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego / A Editorial da Historia, 253-278.
- DUBLER, César E. (1949): «Los caminos a Compostela en la obra de Idrisi», *Al-Andalus* XIV, 59-122.
- DURAND, Robert (1982), *Les campagnes portugaises entre Douro et Tage aux XIIIe et XIIIe siècles*. París: Centre Cultural Portugais.
- GARCÍA MORENO, Luis A. (1974): «Estudios sobre la organización administrativa del reino visigodo de Toledo», *Anuario de Historia del Derecho Español* XLIV, 5-156.
- GIL FERNÁNDEZ, Juan et alii (1985): *Crónicas Asturianas*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- LÓPEZ CARREIRA, Anselmo (2005): *O Reino Medieval de Galicia*. Vigo: A Nosa Terra.

- LÓPEZ FERREIRO, Antonio (1899-1910): *Historia de la S.A.M. Iglesia de Santiago de Compostela*, tt. II e III. Santiago: Seminario Conciliar.
- LÓPEZ QUIROGA, Jorge (2004): *El final de la Antigüedad en la «Gallaecia»: la transformación de las estructuras de poblamiento entre Miño y Duero (siglos V al X)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel (1997): *La Documentación del Tumbo A de la Catedral de Santiago de Compostela: estudio y edición*. León: Ed. Manuel Lucas Álvarez.
- MATTOSO, José (1981): *A nobreza medieval portuguesa. A familia e o poder*. Lisboa: Estampa.
- MATTOSO, José (1982): *Ricos-Homens, Infanções e Cavaleiros. A nobreza medieval portuguesa nos séculos XI e XII*. Lisboa: Estampa.
- MATTOSO, José (1985a): *Identificação de um país: ensaio sobre as origens de Portugal, 1096-1325*. Lisboa: Estampa.
- MATTOSO, José (1985b): *O essencial sobre a formação da nacionalidade*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- NOGUEIRA ROMÁN, Camilo (2001): *A memoria da nación. O reino de Gallaecia*. Vigo: Xerais.
- ORLANDIS, José (1987): *Historia de España Época Visigoda (409-711)*. Madrid: Gredos.
- PARENTE, João (2013): *Idade Media no Distrito de Vila Real. Documentos desde o ano 569 ao ano 1278*. Lisboa: Áncora.
- PÉREZ DE URBEL, Justo (1952): *Sampiro: su crónica y la monarquía leonesa en el siglo X*. Madrid: C.S.I.C.
- PÉREZ DE URBEL, Justo e Atilano GONZÁLEZ RUÍZ-ZORRILLA (1959): *Crónica Silense*. Madrid: C.S.I.C.
- PORTELA SILVA, Ermelindo (2001): *García II de Galicia: el rey y el reino (1065-1090)*. Burgos: La Olmeda.
- RECUERO ASTRAY, Manuel (1996): *Orígenes de la Reconquista en el occidente peninsular*. A Coruña: Universidade da Coruña.
- RODRÍGUEZ, Justiniano (1972): *Ramiro II, rey de León*. Madrid: C.S.I.C.
- RODRÍGUEZ ALONSO, Cristóbal (ed.) (1975): *Las Historias de los Godos, Vándalos y Suevos de Isidoro de Sevilla*. León: Centro de Estudios «San Isidoro».
- RODRÍGUEZ COLMENERO, Antonio (1996): «Integración administrativa del noroeste peninsular en las estructuras administrativas romanas», en Antonio RODRÍGUEZ COLMENERO, *Lucus Augusti*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, 265-326.
- SAN ISIDORO DE SEVILLA (1982): *Etimologías*, edición de José OROZ RETA e M. DÍAZ Y DÍAZ, vol. I. Madrid: BAC.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, Claudio (1930): «Fuentes para el estudio de las divisiones eclesiásticas visigodas», *Boletín de la Universidad Compostelana* 4, 29-83.
- SOUSA SOARES, Torquato (1957): «Reflexões sobre a origem e formação de Portugal», *Revista Portuguesa de História* VII, 193-342.
- TORRES RODRÍGUEZ, Casimiro (1949): «Límites geográficos de Galicia en los siglos IV y V», *Cuadernos de Estudios Gallegos* I, 367-383.
- TURNER, Frederick Jackson (1920): «The Frontier in American History», accesible en <http://xroads.virginia.edu/~hyper/turner/> (consultado o 16-05-2014).
- UBIETO ARTETA, Antonio (1976): *Cartulario de San Millán de la Cogolla (759-1076)*. Valencia: Anubar.
- VIVES, José (1963): *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. Barcelona: Instituto Enrique Flórez.

APÉNDICE

850-900	900-950	950-1000	1000-1050	1050-1100	Total
---	4	2	3	20	29

Fontes: PMH-DC e Arquivo Distrital de Braga

Cadro I. Mencións significativas a Galicia na documentación portuguesa (elab. propia)

	850-900	900-950	950-1000	1000-1050	1050-1100	Total
O Bierzo	---	1	1	---	---	2
Sanabria	---	1	1	---	---	2
<i>Terra de foris</i>	---	3	2	4	---	9
Portugal	---	---	---	1	7	8

Cadro II. Mencións explícitas na documentación galega a determinados territorios como nacións diferenciadas (elab. propia)

	a 900	900-950	950-1000	1000-1050	1050-1100	Total
Provincia	4	9	9	2	2	26
Urbe	1	1	1	1	7	11
Terra	2	1	1	3	3	10
Territorio	4	5	6	4	1	20
Regnante en (regnum)	--	--	--	--	13	13
Regione	--	1	--	1	--	2
Gallecos de / Gallecia	1	--	3	3	3	10
Total	12	17	20	14	29	92

Cadro III. Terminoloxía empregada na documentación galega para definir Galicia (elab. propia)